

POVIJEST ARMENSKE CRKVE

Msgr. Dr. Kamilo Dočkal.

(Nastavak)

Dok je zemlja ostala bez kralja, provali perzijska vojska u Armeniju, da spriječi svaki ustanak. Kraljica Farandza pobjegne s 11.000 vojnika u tvrđu Artakers u provinciji Ararat, dok je njezin sin Pap pobjegao u Bizant. Kroz se 13 mjeseci kraljica opirala Perzijancima, ali kad buknuše u gradu bolesti, klone, pa sama otvori gradska vrata. Kraljica bude ovedena u perzijsko ropstvo, a Armenija bude poharana.⁹⁶

Za vrijeme rata i za vrijeme perzijske okupacije bila je armenska crkva stavljena na kušnju. Kako je Sapor kod kuće progonio kršćane i promicao kult poganski, tako je činio i u Armeniji. Njegovi vojvode i upravljaatelji stadoše po Armeniji uvoditi *M a z d a i z a m*, t. j. štovanje vatre, vode i sunca. Puk je bio siljen na pogansko bogoslužje. Neki su se pokorili, a neki su radije odabrali muke i smrt. To je vrijeme armenskih mučenika. Povijest napominje i hvali osobito kneginju Hamazaspuhi iz roda Mamikunijaca, koju su slijedile u junaštvu mnoge druge plemićke kćeri.⁹⁷ Znak, da je kršćanstvo uhvatilo u srcima duboki korijen. Crkvi je škodilo, što su Perzijanci uništili mnogo grčkih kršćanskih knjiga, pa su tako Armenci ostali bez duševne hrane.

Progon je trajao, dok nije bizantskom pomoći došao na prijestol kralj Papas ili Pap (369—374.), koji je Perzijance protjerao iz Armenije. Prva briga kralja Papa bila je, da pozove iz progonstva katolikosa Nerzesa. Tako se pastir vratio k svome stadu po želji kraljevoj, » da kao otac u svim prigodama vodi Armence i da se za njih Bogu moli.«⁹⁸

Veliki biskup pokazao se sada pobožnim slugom Božjim, ocem domovine i štitnikom siromaha. Prema predaji pratio je

⁹⁶ Sr. Ammianus Marcell., op. cit. XXVII., 12, 5—9).

⁹⁷ Sr. Faustos iz Bizanta, op. cit. IV. 59. St. 183.; V. 1. St. 192.

⁹⁸ Sr. Faustos iz Bizanta, op. cit. V. 1. St. 190.

kralja i njegovu vojsku u rat. Kao drugi Mojsije dizao je na gori Nepatu svoje ruke k nebu, dok je vojska bila boj kod Dzirava. Armenski vojskovođa Mušegh krepko je pomagao patrijaru u njegovim poduzećima. Razorene i oštećene crkve budu iznova podignute. Karitativne ustanove obnovljene. Poganska svetišta vatre budu razorena, otpadnici strogo kažnjeni.

Međutim dobri odnošaji između kralja i katolikosa nisu dugo trajali. Kako je mlađahni kralj provodio nećudoredni život (tako da ga pučka priča zove »opsjednutim od demona«⁹⁹), morao je stari katolikos opet da vrši dužnost vrhovnog crkvenog pastira. Kad opomene nisu koristile, učini Nerzes ono, što je učinio njegov djed Hussik: zabrani Papu ulaz u crkvu. Umjesto da se pokaje i popravi, odluči kralj da nepoćudnog biskupa makne. Bojeći se javno udariti na svetog muža, koji je uživao ogromno štovanje plemstva i puka, upotrijebi kralj varku. Hineći pokajanje pozove biskupa na dvor. Tu mu kod gozbe dade pružiti otrovani napitak. Nerzes spozna, da je otrovan, ali se kratko uzeti protuotrov, i tako umre. Pred pukom se reklo, da je biskupu pozlilo. Kralj je dao katolikosu prirediti vrlo svečan pokop.¹⁰⁰ Velmože nisu dizali ustanka, valjda radi toga, što bi nutarnji razdor iznova doveo u zemlju Perzijance, koji su tek bili protjerani.

6. Katolikos Hussik i njegovi nasljednici.

Ma da je mladi kralj učinio mnogo za slobodu domovine svoje, ipak je uspomenu svoju okaljao mnogim manama i po-grješkama i na političkom i na crkvenom polju. Bio je energičan, ali neiskusnan, pohotljiv, tvrd i okrutan. Premda je pomoću Bizanta došao na vlast i premda je pomoću grčke vojske svladao Perzijance, postade doskora nezahvalan. Grčkog vojskovođu Terencija, koji mu je bio pomoćnik i štitnik, protjera iz zemlje,¹⁰¹ od cara Valensa stade tražiti Cezareju kapadočku te 10 drugih gradova s Edessom, jer da su to nekoć bili armenski gradovi.¹⁰² Što više stade šurovati s Perzijancima protiv rimskog carstva. To uskori njegov pad i prouzroči njegovu tragičku katastrofu.

⁹⁹ Sr. Ammianus Marcellinus, op. cit. XXXI. 1, 17.

¹⁰⁰ Sr. Faustos iz Bizanta, op. cit. V. 24. St. 223 ss.

¹⁰¹ Sr. Moses iz Corene, op. cit. III. 39.

¹⁰² Sr. Faustos iz Bizanta, op. cit. V. 32. St. 237 s.

U crkvenom pogledu započe kralj Pap jednu dosada nečuvenu borbu, ne doduše onakovu, kakovu je malo prije vodio otpadnik Julijan u rimskom carstvu, nego onakovu, kakova se vodi danas u mnogim državama.

Broj klera bude smanjen. Kleru bude otet veliki dio imanja, poklonjenih crkvi od prvog kršćanskog kralja Tiridata. Pap je bio uvjeren, da siromašno svećenstvo ne će moći razvijati djelatnost onako kao svećenstvo materijalno obezbijedeno i od puka neovisno. Samostani budu opljačkani. Ženski samostani budu raspušteni, redovnice siljene na brak, a pokadšto i sramočene. Dozvoljena bude rastava braka, kao i ponovna ženidba. Dokinute budu karitativne i socijalne ustanove (ubožnice, bolnice i azili za gubave), po kojima je crkva stekla veliki ugled i veliki upliv na puk. Što više tu i tamo se uvodilo staro pogansko bogoslužje.¹⁰³ Kako se vidi, kralj Pap je započeo pravu »kulturnu borbu«.

Kruna svemu imala je biti, da crkva postane potpuna sluskinja države. Na čelo armenskoj crkvi kao katolikos imao je biti postavljen čovjek, kralju potpuno odan, čovjek, koji se ne će opirati kraljevim odredbama. Silom svoje volje, ne obazirući se na prava Cezareje, te klera i puka, postavi Pap za katolikosa Hussika.¹⁰⁴ Bio je to potomak prvog »dvorskog biskupa« Albanosa. Tim je dakle bila isključena iz izbora kuća Gregorija Prosvjetitelja. Nakana je kraljeva bila stvoriti nacionalnu crkvu, neovisnu od drugih država, neovisnu od drugih, makar i crkvenih vlasti, crkvu, gdje bi katolikat bio državna ustanova.¹⁰⁵

Ma da je Pap za svoje »jozefinske« odredbe našao pristaše u visokom plemstvu, koje je zavidnim okom gledalo bogatstvo crkve, ma da je našao jednu kreaturu u rodu dvorskog biskupa Albanosa, koji je možda zavidnim okom gledao nadmoć roda Gregorijeva (čast katolikosa bila je dosada u porodici Gregorija Prosvjetitelja, dok je čast dvorskog biskupa bila u porodici Albanosa), ipak kralj Pap nije uspio.

Sekularizacija crkvenog imutka oslabila je visoki kler, koji je kralju vazda davao sigurnu potporu, dok su velmože često

¹⁰³ Sr. Faustos iz Bizanta, op. cit. V. 31. St. 236. ss.

¹⁰⁴ Sr. Faustos iz Bizanta, op. cit. V. 29. St. 232.

¹⁰⁵ Eleaz. Muradean: Aršak II. i njegov sin Pap, Aleksandrija 1900. (armen.) St. 153. ss.

snovali o izdaji. Puk se zgražao nad povredom bračnih zakona i povredom monaških zavjeta. A i Cezareja je dala doličan otpor, koji je bio jači od kraljeve volje, a našao je uporište u armenskom svećenstvu. U Cezareji je bio tada biskupom glasoviti Bazilije Veliki, veliki zatočnik crkvenih prava, učenjak, asket i dobrotvor puka. Sv. Bazilije je lično putovao u Armeniju, da uspostavi svoja prava i da učvrsti biskupe i puk u pravovjerju.¹⁰⁶

Cezareja ne prizna Hussika za patrijara. Ona mu prizna tek čast dvorskog biskupa, te pravo predsjedati drugim biskupima, nu ne i jurisdikciju. Dok je inače katolikos imao pravo rediti biskupe sufragane, Hussiku nije to pravo priznato. Biskupski su kandidati morali sada izravno ići u Cezareju da budu ondje ređeni.¹⁰⁷ Tako su pravovjerni biskupi spriječili raskol. A i sam se kralj morao pokoriti. Znade se, da je Bazilije cezarejski odbio jednog biskupskog kandidata, koga mu je prezentirao sam kralj. Taj je onda potražio posvetu kod metropolita iz Tyane.

Dvorski biskup Hussik nije uopće išao u Ašišat, koji je dosada bio stolica katolikosa, nego je ostao u Vagaršapatu. prijestolnici kralja, koja uslijed prilika posta za dvadesetak godina duhovno središte Armenije.¹⁰⁸

Na sreću ni Pap ni Hussik nisu dugo vladali. Kralj Pap padne kao žrtva svoje loše politike. Pošto je šurovao s Perzijancima protiv Bizanta, koji ga je postavio na prijestol, zamjeri se dosadanjim svojim prijateljima i saveznicima. Vrhovni vojskovođa Terencije ili njegov vojvoda Trajan domamiše kralja u Bagrevand, gdje ga prigodom jedne gozbe umoriše.¹⁰⁹ Njegovu je smrt iskreno žalio samo perzijski kralj Sapor II.

Car Valens postavi sada na armenski prijestol Varasdata iz roda Arsacida. On je vladao od 374. do 376.¹¹⁰ Hussik je živio

¹⁰⁶ Sr. Sv. Bazilije: Epistola 99. ad Terrentium. C. 4. Sr. Hergenröther-Kirsch: Handbuch der allgem. Kirchengeschichte, Freiburg 1911. I. St. 379.

¹⁰⁷ Sr. »Narratio de rebus Armeniae«. Patr. Gr. CXXXII. St. 1255. veli: »Armenski se biskupi nisu ufali obavljati ređenja, jer su cezarejski nadbiskupi radi ubivstva Nerzesova zabranili, da tamošnji biskupi obavljaju ređenja u Velikoj Armeniji« 108. Sr. Sim. Weber, op. cit. St. 323.

¹⁰⁸ Sr. Ammianus Marcellinus: Rerum gestarum libri qui supersunt. Ed Gardthausen, Lipsiae 1874. XXIX. 1. 2.; XXXI. 7. 1.

¹⁰⁹ Sr. Ammianus Marcellinus, op. cit. XXX. 2, 3.

¹¹⁰ Koliko su godina vladali pojedini ovi biskupi, nije stalno. O ovoj kronologiji govori opširnije Sim. Weber, op. cit. 322. On isporučuje ov-

do god. 377. Njega naslijedi u časti dvorskog biskupa Z a v e n, također iz roda Albanosa (377—380). Ovoga naslijedi S a h a k II. (380—384.), K u r d, a onda A s p u r a k e s (384—389.). Svi su ovi kroz 16 godina stolovali u Vagaršapatu.¹¹¹

Zanimljivo je, da stari armenski povjesničari Hussika i njegove nasljednike u Vagaršapatu ne zovu »katolikos« ili »patrijar«, nego samo »glava biskupa«.¹¹² A to je bilo i ispravno, jer je dvorski biskup već od početka, od sv. Gregorija Prosvjetitelja, bio prvi iza katolikosa, i jer mu je u odsutnosti katolikosa pripadalo pravo predsjedati biskupskim skupštinama. Zanimljivo je i to, što armenska liturgija ne spominje Hussika, Zavena, Sahaka i Aspurakesa u broju katolikosa.

*

Iza smrti kralja Papa god. 374. dolazi Armenija opet pod upliv bizantski. Papov nasljednik kraj V a r a s d a t nije bio dorastao svojoj dužnosti, nu imao je doborog savjetnika u vrhovnom vojskovođu (Sparapetu) Musegnu iz roda Mamikunijevaca. Nu krajev odgojitelj Bat (ՏԹԹԹ) umio je da potkopa ugled Museghov. Obijedio ga je pred kraljem, kao da se želi uočepati krune, jer da nije ubio perzijskog kralja Satora imajući ga u svojim rukama. Bat uspije. Priemteni i vrli Mušegh bude kod jedne dvorske gozbe ubijen poput kralja Papa.¹¹³ Tako osta Armenija bez valjanog vojskovođe i upravnika. Ali doskora dođe osveta. Perzijski kralj Sator pusti na slobodu dva zarobljena velikaša iz roda Mamikunijevaca, dva brata. Jedan od njih, Manuel, stade tražiti službu Sparapeta za sebe. Kad kralj ne htjede pristati na to, lati se Manuel oružja. Kralj Varasdat bude svladan, te pobjegne u Bizant. Nu nije bio više uspostavljen.¹¹⁴ Manuel posta regent u Armeniji. On se najprije osloni na Perziju, koja mu je poslala u pomoć vojvodu Surena s vojskom. Nu kad Perzija poče da protiv njega pomaže armenskog odmetnika Merujama, protjera perzijsku vojsku iz Armenije, te se tako oslobodi i bizantskog i perzijskog štitništva.

Manuel je mudro vladao zemljom kroz 7 godina. Njegova vlada je posljednja svijetla stranica armenske povijesti, a spa-

dje navode Faustosa, Mosesa iz Chorene, Ivana Katholikosa, Vardana, pa kuša ustanoviti vrijeme za pojedine biskupe. Sv. ma ukupno daje 16 godina.

¹¹¹ Sr. Faustos iz Bizanta, op. cit. VI. 2, 3. 4. 15.; IV. 3. 4. 15. itd.

¹¹² Faustus iz Biz., op. cit. V. 35. St. 242.

¹¹³ Sr. Faustus iz Biz., op. cit. V. 37. St. 245 ss.

da i među najsretnije periode armenske crkvene povijesti. (378—385).¹¹⁵ Manuel se u svojoj crkvenoj politici oslonio na stranaku pokojnog velikog patrijara Nerzesa, te se iskreno trsio, da koristi crkvi slijedeći u svemu njene odredbe.

U njegovo doba održan je ekumenski sabor u Carigradu god 381. Armenija nije bila zastupana. Razlog će tome biti, što je car Teodozije na taj sabor pozvao samo biskupe istočnorimskog carstva, a Armenija je bila tamo zastupana po metropolitu iz Cezareje.

Sam Manuel nije nikada uzeo naslov kralja, nego samo regenta Svladav nakon smrti velikog perzijskog kralja Sapura (379) još jedamput svog takmaca Merujana, uredi kraljevsko čitanje tako, da za kralja postavi Papova sina Aršaka, kome dade za ženu svoju kćerku, a za sukralja postavi svoga brata Valaršaka.¹¹⁶ Smrću Manuelovom (384.) nesta genija slobodne Armenije.

Protiv Aršaka II. postavi perzijski kralj Artašir II. (380—384.) protukralja Kosrou iz roda Arsacida. I sada se zbuđe, što se već stoljećima spremalo. Mirom između Bizanta i Perzije u Ekegheatsu god. 385. podijeljena bude Armenija između Perzije i Bizanta. Perziju, jer je bila jača, zapadne veći dio Armenije, Bizant manji dio. Obje Armenije zadržale su svoje nacionalne kraljeve, priznavajući vlast svog moćnog susjeda. Nije se to dogodilo bez krivnje sebičnih armenskih velikaša. Tako najveći dio kršćanske Armenije pade pod jaram poganske države.¹¹⁷

Nu u doba, kad bi Armenija inače iščeznula iz povijesti kao dio druge države, pokazala je crkva svoju veliku moć. Povijest svjedoči, da kršćanski narodi ne propadaju. To se obistinilo i ovdje. Kad je armenska zemlja bila u najvećoj pogibelji, da dođe nesamo u političku, nego i u kulturnu i duhovnu ovisnost od moćne Perzije, pokazalo se kršćanstvo kao faktor, koji je spasio armenski narod. U doba političkog ropstva stvara armenska kršćanska crkva doba duhovnog preporoda i duhovne samostalnosti. To je doba, kad je obretn armenski

¹¹⁵ Sr. Sim. Weber, op. cit. St. 268. s.

¹¹⁶ Sr. Faustos iz Biz., op. cit. V. 44. St. 263.

¹¹⁷ Sr. Sim. Weber, op. cit. St. 271.

alfabet, kad su udareni osnovi armenskoj crkvenoj i narodnoj literaturi i kad je reorganizirana crkvena armenska hierarhija.

Odsad ne ćemo više pratiti političku povijest armenskog naroda. Dat ćemo tek kratki pregled događaja. Iza smrti perzijskog kralja Sabora vladahu u Perziji redom Artašir II. (380-384), Sapor III (384-389), Varahram III. (389-400), Jezdegerd I. (400-421), Varahram IV. (421-331), i Jezdegerd II. (441-459).¹¹⁸ U bizantinskoj Armeniji bio je Aršak posljednji kralj. Iza njega dolazahu onamo grčki upravitelji. U perzijskoj Armeniji vladahu nacionalni kraljevi uz male prekide do god. 428. Posljednji je bio Artašir (422-428).¹¹⁹ Poslije njega dolazahu u perzijsku Armeniju perzijski upravitelji zvani »marz-pani«.

Važno je spomenuti, da je car Teodozije II. za obranu grčke Armenije od Perzijanaca podigao novi utvrđeni grad Theodosiopolis ili Erzerum.

7. Cvat armenske književnosti za Sahaka III. i Mezropa.

Dok je ovako jedno propala politička samostalnost Armenije, naglo se počeo dizati crkvena.

Dvorski biskupi iz kuće Albanosa, koji su radi nevolje vremena bili na čelu armenskoj crkvi, nisu prekinuli sveze s Cezarejom kao svojom metropolom. Do raskola dakle s grčkom crkvom nije došlo. Zaven, koji je doživio diobu kraljevstva, i koji je imao sjedište u Perzijskoj Armeniji, podržavao je sveze s Cezarejom. Isto tako i njegovi nasljednici Sahak II. i Aspurakes.¹²¹

Iza smrti ovog posljednjeg dodje na čelo armenskoj crkvi opet jedan biskup iz roda Gregorija Prosvjetitelja, kojemu povijest daje naslov katolikosa, a to je bio Sahak III. (Izak III.). S njim započe sjajno doba armenskih katolikosa.

Sahak je bio sin sv. Nerzesa. Rodio se oko god. 350. prije nego mu je otac bio redjen za biskupa. Na stolicu armenskih patrijara podignut je bio god. 390. u dobi od 40 godina za kralja Kosroe III. Prije

¹¹⁸ Sr. J. Görres: Das Christentum im Sassanidenreich. Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie, Leipzig 1888. XXXIX. St. 447.

¹¹⁹ Sr. Lazar iz Farpa: Povijest Armenaca, Venecija 1891. (armen.) I. 12. St. 58.

¹²⁰ Sr. Sim. Weber. op. cit. St. 386. Erzerum je kratica od armenskih riječi: Artse Horom.

¹²¹ Sr. Sim. Weber. op. cit. St. 390.

toga bio je oženjen, te je imao jednu kćer, koja se udala za Hamazasp, poglavicu kneževske obitelji Mam'kunijevaca. Prema Mosesu iz Chorene provodio je redovnički život kao i Gregorije i Hussik slijedeći pravila Akoimeta.¹²² Kao katolikos okupio je dolta oko sebe učenike, koji su tvorili monašku zadrugu. Za njega je u zemlji opet procvao redovnički život. U politici se znao mudro prisloniti uz Perziju, da ojača moć kneževske obitelji Mam'kunijevaca, što je bilo dobro za armensku crkvu, kako ćemo kasnije vidjeti.¹²³ Sahak nije primio posvećenje u Cezareji, kao njegovi predšasnici, nego u Vagharšapatu, čim je navijestio svoju nezavisnost od Cezareje.

Katolikosa Sahaka ide slava, da je armenskoj crkvi dao vlastitu armensku literaturu. Povod tome dade nove prilike. Perzijanci su nastojali, da u svojoj Armeniji zatru svaki upliv grčki. Kako su prije za Merujana bile u Armeniji grčke knjige paljene, tako je bilo i sada. Uporaba grčkih knjiga i studij grčke literature bio je antidržavni čin. To je bio težak udarac za armensku crkvu, koja se uz sirsku najviše oslanjala na grčku literaturu.¹²⁴

U tim prilikama napusti Sahak grčki i sirski jezik kao liturgički i književni, pa na njihovo mjesto postavi armenski kao književni i kao crkveni jezik. U tom poslu nadje Sahak saradnika u svom prijatelju učenom i svetom mužu M e z r o p u.

Mezrop je jedan od najneobičnijih ljudi staroga Orijenta. Prema armenskom piscu Koriunu, koji mu je opisao život, potiče Mezrop ili kako ga još zovu Maštots — iz Hatsekats-Getha u Taronu.¹²⁵ Bio je učenik velikog Nerzesa i pratilac njegov na misionerskim putovanjima. S velikom pobožnošću spojio je veliku naobrazbu, osobito u grčkoj i sirskoj literaturi. Neko vrijeme bijaše kraljevski sekretar na dvoru Kosroe, nu ne dugo, jer ga njegova pobožnost tjerala, da ostavi dvor, te da se posveti redovničkom životu. Skupi oko sebe učenike, te posta njihov redovnički poglavar.¹²⁶

Ne možemo se ovdje upuštati u literarno-historičko pitanje, da li je tada već postojalo kakovo posebno armensko pismo. Čini se, da se je i prije 5. stoljeća rabio armenski jezik u literaturi, barem onoj primitivnoj: za bilježenje ugovora, za prijevode grčkog i sirskeg evanđelja i sl. Za transkripciju te armenštine rabiše grčka slova. Možda

¹²² Sr. Moses iz Chorene, op. cit. III. 49. — Koriun: Život i smrt sv. Mezropa. Venecija 1894. (armen.) St. 27.

¹²³ Sr. Moses iz Chorene, op. cit. III. 49.

¹²⁴ Sr. Moses iz Chorene, op. cit. III. 50. — Lazar iz Farpa, op. cit. I. 40. St. 40. — Cattergian-Dashian: Liturgije Armenaca, Wien 1897. (armen.) St. 75. ss.

¹²⁵ Sr. Koriun: Život i smrt sv. Mezropa, Venecija 1894. (armen.) St. 13. Hatsekas-Gegh je isto što i selo Hatsika.

¹²⁶ Sr. Koriun, op. cit. St. 14. s.

su tako sačuvani i govori sv. Gregorija Prosvjetitelja i govori sv. Nerzesa. Sirski je alfabet bio za transkripciju armenštine nepodesan. Perzijski jezik bio je doduše poznat na dvoru kao diplomatski jezik, nu nije bio poznat puku. Kad su Perzijanci zabranili uporabu grčkog jezika i grčkog pisma, stadoše katolikos Sahak i njegov duhovni prijatelj i pomoćnik Mezrop misliti na to, da stvore Armencima narodno pismo.¹²⁷

Čini se, da Mezrop nije u obretu armenskog alfabeta bio potpuno originalan. Njegov posao oko ustaljenja trajao je preko dvije godine, što znači da je rabio vrela i tuđu pomoć. Sahaku i Mezropu pomagao je u tom poslu i armenski kralj Vramšapuh. Prema Masesu iz Chorene imao je kralj veliku muku, da nadje sekretara i arhivara za kraljevski dvor. Otkad je Mezrop ostavio dvor, nije mogao kralj da nadje zgodnog čovjeka za tu službu. Zato se na dvoru rabio samo perzijski jezik. Tada se ponudi svećenik Abel, da će preuzeti službu sekretara i arhivara, te obeća, da će pribaviti pismene znakove za armenski jezik, kako ih je sastavio njegov rodjak, učeni sirski biskup Danijel.¹²⁸ Saznavši od kralja za to pismo, dade se Mezrop na put u Siriju, i dobi taj alfabet. Nu kad je došao da rabi ta pismena, spoznao je, da ne odgovaraju potpuno armenskom jeziku, jer ne mogu da izraze svih glasova. Zato nakon dvije godine podje ponovno u Siriju, da proučava to pismo u jednom djelu, koje je biskup Danijel sam u tom novom pismu sastavio. Nu ni sada nije bio zadovoljan s rezultatom. Zato se dade na originalan rad. Prema uzoru grčkog jezika i jezika Aveste upotpuni Danijelov alfabet posebnim vokalima i nekim konzontanima, koji su manjkali, da se izrazi bogatstvo armenskog jezika. Prema starom armenskom historičaru Stefanu Asoghiku imao je Danijelov alfabet 29 znakova,¹²⁹ a Mezrop je dodao 7 vokala. Prema Vardanu imao je Danijelov alfabet 22 slova, kao i drugi semitski alfabeti, a Mezrop je dodao 14 novih znakova, naime 7 za vokale, koje Semiti ne bilježe, i 7 za manjkajuće još konsonante.¹³⁰

Na osnovu novog armenskog alfabeta razvila se zaslugom patrijara sv. Sahaka i njegova pomoćnika sv. Mezropa bujna armenska literatura, koja je digla narodnu kulturu i koja je osigurala narodni opstanak i pod tuđinskom vlasti. Kralj Vramšapuh pomagao je obojicu zaslužnih muževa i stekao je tako velikih zasluga za svoj narod. Perzijski se dvor nije opirao ovome nastojanju, jer je bilo u skladu s državnim zakonima. Njemu je bilo glavno, da se je uklonio iz Armenije

¹²⁷ O uporabi armenskog jezika u književnosti prije Mezropa kao i njihovu pismu sr. Sim Weber, op. cit. 394—402.

¹²⁸ Sr. Moses iz Chorene, op. cit. III. 52.

¹²⁹ Sr. Stephanus Asoghik: Svjetska povijest, Petrograd 1885. (armen.) II. 1. St. 139.

¹³⁰ Sr. Vardan: Povijest, Venecija 1862. (armen.) St. 49. — Fr. Müller: »Zur Geschichte der armenischen Schrift«. Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes. 1888. II. 3. St. 245. ss.

grčki upliv. Bizantski car Teodozije II. opet je dozvolio, da se novo pismo i novi crkveni jezik upotrebljava i širi u grčkoj Armeniji.

*

Poslije ustaljenog armenskog pisma bila je Sahaku i Mezropu prva briga, da pruže svom narodu duševnu hranu u armenskom jeziku. U tu je svrhu trebalo stranu crkvenu literaturu prevesti na armenski. Budući da taj veliki posao nisu mogli obaviti sami i budući da u zemlji nije bilo dosta odgovarajućih stranih djela, izabraše obojica između svojih učenika sposobne ljude, koje poslaše na nauke u inozemstvo, prije svega u Bizant, Edessu, Aleksandriju i Atenu. Ti su učenici imali vani naučiti kulturne crkvene jezike i upoznati djela, koja će prevesti na armenski. Tako nastala u Armeniji škola ili akademija »otaca prevodilaca«¹³¹ Među ovima su se nalazili Eznik iz Kolba, Jonatan, Kosroe, Dandan, Enoch, Thadik, Moses iz Chorene, Johannes iz Ekeghiatsa, Josip iz Paghena, Tirair, Vahan, Hemayeak, Ter Chorzen, David zvan filozof, Elishe, Ardzan, Aghan, Ginth, Koriun Musche, Samuel, Jeremija Leond, Mambre Verzanogh, Johannes Mandakuni, Kiud, Abraham, Ananias, Elizej biskup i učitelj, Leoncij, Stefan iz Siunie, te Lazar iz Farpa.¹³²

Ovi vrli muževi prevedoše najprije Sv. Pismo, i to prema sirske podlozi,¹³³ onda liturgičke, onda kanone nicejskog i efeškog sabora, iza toga mnoga djela sv. otaca. Zna se, da su u to doba prevedena djela sv. Efrema Sirca, Heksaameron od sv. Ivana Zlatoustog, apologija Aristidova.¹³⁴ Ukratko u vrijeme od jedva 50 godina prevedena su na armenski jezik gotovo sva djela sv. otaca, te djela crkvene i profane

¹³¹ Sr. Msgr. Asgian: *La S. sede e la nazione armena (I fondatori della letteratura al V. sec.)*. Bessarione. Roma. 1899. St. 470—483.

¹³² Sr. Sim. Weber, op. cit. 406. Središte akademije, kako ju naziva Msgr. Asgian, bilo je u Vagharšapatu. Odande su se »oci prevodioci« razišli u pojedine pokrajine armenske, pa su osnivali u manjim gradovima brojne škole, kao u Pajdagaranu, Koghtenu, Siuni-u, Sagakumu. Daširu, Aršaruni-u, Sr. Msgr. Asgian u »Bessarione«, op. cit. St. 475.

¹³³ Prema Koriunu, op. cit. St. 19 počeo je Mezrop s Parabolama Salamonovim. Somalias Sukias: »Quadro della storia letteraria di Armenia«, Venezia, 1825. pripisuje Sahaku prijevod Starog zavjeta, a Mezropu prijevod Novog zavjeta. Nu stalno je, da su na prijevodu armenskog sv. Pisma sudjelovali i drugi, kao Johannes iz Ekeghiatsa, Josip iz Paghena i Eznik, koji je preveo knjigu Judite. Sr. Dr. Fr. Kaulen: *Einleitung in die heilige Schrift, Freiburg 1890.*

¹³⁴ Sr. Kirakos iz Gandzaka: *Povijest Armenaca, Venecija (armen.) 1878. St. 16 ss.*

povijesti. Nedavno se u arhivu Mechitarista našao armenski prijevod Kronike Eusebija Cezarejskog na veliku radost učenog svijeta.¹³⁵

Nastala su i originalna djela. Od Sahaka potiče zbirka kanona, a od Mezropa potiču t. zv. pokornički himni, koji se još danas pjevaju od Prve do Cvjetne nedjelje u korizmi osim nedjelja.¹³⁶

Imajući u armenskom jeziku crkvenu literaturu uredi patrijar Sahak i liturgiju. Tako posta armenski nesamo književni, nego i liturgički jezik. Dosad se rabio u liturgiji grčki i sirski jezik. Armenski su svećenici poznavali ove jezike, barem u toliko, da su mogli služiti liturgiju i da su mogli puku prevesti evanđelje na armenski. Prema Lazaru iz Farpa održao je Sahak sa svojim svećenstvom sinodu u Vagharšapatu, gdje je zatražio u tom predmetu mnijenje svećenstva.¹³⁷ Kad se redigirala liturgija u armenskom jeziku, osnivala se i nova armenska liturgija. Sahak i njegovi pomoćnici nisu bili samo prevodioci iz sirsokoga i grčkoga, nego i redaktori. S novim tekstom ustaljen je i ritus sv. mise. Podloga armenskoj liturgiji je u glavnom grčka liturgija sv. Bazilija, nu u njoj ima sirsokih primjesa, a i armenskih osebujnosti.¹³⁸

Crkveno-prosvjetni rad patrijara Sahaka silno digne vjerski život u puku. Vratilo se sjaj Nerzesovih vremena, što više taj sjaj posta mnogo veći. Pučki jezik primakne liturgiju shvaćanju masa, a vjera prodre dublje u srca ljudi. Da se taj vjerski život još više utvrdi, pregne Sahak da promakne monaški život, uredi prava i dužnosti biskupa, kor-episkopa, te kuratnog svećenstva. Podigne znanstveni i čudoredni život svećenstva.¹³⁹

U crkveno-političkom pogledu otcijepio se Sahak od vlasti metropolita iz Cezareje, jer Perzijanci nisu dopuštali komunikaciju s bizantskim carstvom. Tako preta Armenija, barem s većeg dijela, biti potprovincija cezarejskog metropolita. Sahak je nastojao da uzdrži svoju jurisdikciju i nad grčkom Armenijom. On je što više god. 418. osobno pošao u grčku Armeniju, da si ondje pribavi grčke originale i da tamošnje svoje podložnike nauči novomu pismu.¹⁴⁰ Protiv toga prosvjedova ceza-

¹³⁵ Sr. Msgr. Asgjan u »Bessarione«, op. cit. St. 474.

¹³⁶ Sr. Msgr. Asgjan: u »Bessarione«, op. cit. St. 473.

¹³⁷ Sr. Lazar iz Farpa. op. cit. I. 11. St. 48. — Abel Mechitareanz: Povijest sinoda armenske crkve. Vagharšapat 1874. (armen.) St. 37.

¹³⁸ Sr. Sim. Weber. op. cit. 410 ss.

¹³⁹ Kanoni sv. Sahaka izdani su u dielu: »Sonherk Ha'kakankhe. Venecija II. St. 100 ss. O kronologiji i autenciji ovih kanona sr. Catergian-Dashian: Liturgije Armenaca, Wien 1897. (armen.) St. 323.

¹⁴⁰ Sr. Koriun, op. cit. St. 26. — Moses iz Chorene. op. cit. III. 57.

rejski biskup braneci perzijskim Armencima vršiti duhovnu službu u grčkoj Armeniji svojatajući si sada izravnu vlast nad grčkom Armenijom. Grčki upravitelj zemlje prista uz Cezareju. Da spasi staru vlast armenskog katolikosa, prizva se mudri Sahak izravno na Bizant. On posla samog sv. Mezropa sa svojim nećakom Vardanom k caru Teodosiju II. A obrati se i na carigradskog biskupa Attika moleći ga posredovanje. I uspije. Car izda naredbu grčkom upravitelju, neka ne smeta Sahaka u vršenju duhovne službe, nego da mu iskazuje isto štovanje kao i cezarejskom biskupu.¹⁴¹ Što više car s biskupom Attikom priznaše Mezropu naslov »Ecclesiastes« t. j. vijesnik evanđelja među grčkim Armencima i crkveni učitelj.¹⁴² Pa ni to nije bilo dosta. Bizantski dvor preuzme troškove školovanja grčkih Armenaca u narodnom jeziku. Nema dvojbe, da je Bizant svim ovim htio da steče ljubav Armenaca, te da i perzijsku Armeniju privuče pod svoj upliv.

Tako su prilike donesle, te je katolikos perzijske Armenije prekinuvši vezu s Cezarejom vršio samostalni katolikat nad svojim vjernicima, a usto je znao vršiti duhovnu vlast i nad grčkom Armenijom.

Ma da je Sahak s toliko sreće i uspieha pribavio armenskoj crkvi zlatno doba, ipak je imao i velikih teškoća i patnja. Armenskimi velikašima bilo je teško služiti dva gospodara: i velikog kralja Perzije i svog nacionalnog kralja Artašira, koji je bio vrlo lošeg života. S toga učiniše zavjeru, da Artašira maknu. I Sahaka htiedoše predobiti za svoje osnove. Nu taj se opre smatrajući boljim čuvati poslušnost narodnom kršćanskom vladaru, makar je i grijehnik, nego predati sebe i domovinu poganskom i tuđinskom kralju.¹⁴³ Kad dođe stvar s tužbama na Artašira pred sud perzijskog kralja Behrama V., bude Artašir svrgnut, ali s njim i Sahak. Behram postavi za katolikosa Sirca Surmaka, dok Sahak bude interniran, a njegova imanja

¹⁴¹ Sr. S'm. Weber, op. cit. St. 415 ss.

¹⁴² Sr. Msgr. Asefian u »Bessarione«, op. cit. St. 473.

¹⁴³ Sr. Prema Mosesu iz Chorene govorio je Sahak: »Ma da je Artašir odan svim manama, ipak nosi znak svetoga krsta; on je odan nečistoći, ali je kršćanin; njegovo je tijelo istina okalijano, ali je njegova duša sačuvala vjeru; on je opak, ali nije noklonik vatre; on je odan ženama, ali ne štuje elemente«. Moses iz Chorene, op. cit. III. 63.

zaplijenjena. Uzalud se za njegovu slobodu zauzimao grčki prefekt Anatolije.

Bilo je to baš u vrijeme ekumenskog sabora u Efezu. Zato vidimo, da Armenija nije bila zastupana na saboru protiv Nestorijevaca.¹⁴⁴

Nakon jedne godine odreče se Surmak katolikata dobivši od kralja biskupiju Beznunikh kao baštinu. Nakon toga postavi porta za katolikosa opet Sirca Berkhišo-a, nu taj bude radi sablažnjva žvota doskora svrgnut. Onda postavi porta nekog Samuela. Ali na želju puka pusti Sahaka na slobodu i dodijeli ga Samuelu kao pomoćnog biskupa vrativši mu dio patrijarških imanja. Kad je Samuel nakon 5 godina umro, obrati se plemstvo, puk i kler na portu, neka vrati katolikata opet Sahaku, koji je i onako kroz sve vrijeme bio od svih Armenaca smatran pravim narodnim duhovnim vođom. Porta popusti.¹⁴⁵

Tako stade Sahak opet legitimno vršiti patrijarška prava. God. 435. održa u Aštišatu sinodu, na kojoj prihvati zaključke, stvorene g. 430. u Efezu protiv Nestorijevaca. Sahak obnovi vezu s Carigradom i Rimom. S Carigradom o čišćenju zemlje od Nestorijevaca,¹⁴⁶ koji su se i tamo uvukli. S Rimom o prenosu božićne svetkovine na 25. decembra.¹⁴⁷

Svoj plodan i blagoslovan rad završi Sahak svetom smrću god. 440. Njegov grob u Aštišatu, nad kojim je sagrađen manastir, posta narodno svetište Armenaca, kamo se sa svih strana hodočastilo. Poslije njegove smrti nastavi Mezpom započeti rad, nu i on umre 6 mjeseci kasnije, te bi pokopan u Oskahanu u Airaratu. I nad njegovim grobom bude sagrađena crkva kao nad grobom sveca.

Gregorije Prosvjetitelj je kršćanstvo u Armeniji organizirao, Nerzes u srcima učvrstio, a Sahak s Mezpom su ga produbili svijetlom znanosti. U literaturi u liturgiji živi Sahak u Armeniji kroz sva stoljeća do danas.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Sr. Msgr. Asgian u »Bessarione«, op. cit. St. 472.

¹⁴⁵ Sr. Sim. Weber, op. cit. St. 419.

¹⁴⁶ Sr. Sr. Koriun, op. cit. St. 29. — Moses iz Chorene, op. cit. III. 57.

¹⁴⁷ Sr. Cl. Galanus: Historia armena, Coloniae 1686. 57 St. 467.

¹⁴⁸ Sr. Sim. Weber, op. cit. St. 421 s.

8. Josip Giut i Ivan Mandakuni, te Vardanov i Vahanov ustanak.

Iza Sahaka i Mezropa, t. j. iza god. 440. pa do konca 5. stoljeća proživljavala je Armenija burnu povijest, punu borbi za samostalnost, punu uspjeha i gorkih neuspjeha, punu slaboa i punu heroizma.

Prije nego je sv. Mezrop zaklopio oči, povjeri upravu katolikata svećeniku Josipu iz Vaiottsja Dzora (442—453.). Josip nije mogao radi političkih prilika da primi biskupski red izvan Armenije. Usto ga perzijski dvor ne htjede priznati, nego prizna prijašnjeg Sahakova takmaca S u r m a k a, biskupa iz Beznunika. Tek nakon 6 godina, iza smrti Surmakove, primi katolikos Josip biskupski red.¹⁴⁹

Za ovog katolikosa harala je u Armeinji hereza Messalijevaca zahvativši velik dio svećenstva i visokog plemstva. Messalijevci su vjerski zanesenjaci, koji su napustili rad, pa su tražili spas u mističkom sanjarenju i ekstatičkim plesovima. Sekta nije imala stalnog vjerskog sistema, nu bila je pogibeljna, jer je pod krinkom asketske pobožnosti i vjerskog zanosa pogodovala antinomizmu u crkvenom pogledu i indiferentizmu u dogmatskom pogledu. Sekta se širila najprije po grčkom carstvu, tako da se njom morao baviti ekumenski sabor u Efezu god. 431.¹⁵⁰ Žestoko pobijani na području grčkog carstva skloniše se u Armeniju, gdje su uslijed povoljnih prilika našli dobro tlo.

Da se toj sekti stane na put, sazove katolikos Josip sinodu u Šahapivan (oko 448.). Sinoda izda teške kazne protiv pristaša te sekte. Svećenici, đakoni i redovnici imadu gubiti svoje službe i časti, te biti žigosani. Padnu li ponovno u sektu, imadu im se prerezati žile. Biskupi i svećenici, koji ne bi htjeli prokazati heretike, gube svoju službu. Djeca madu biti smještena u prisilna odgajališta. Knezovi i svjetovni poglavari imadu biti izopćeni i prognani.¹⁵¹ Teške kazni, kao i vjerska poduka učiniše doskora kraj Messalijevcima u Armeniji.

¹⁴⁹ Sr. Lazar iz Farpa: Povijest Armenaca, Venecija 1891 (armen.) I. 19. St. 117. i Johannes Katholikos: Povijest Armenaca, Moskva (izdanje Emina) 1853. St. 34. (armen.).

¹⁵⁰ Sr. Hefele: Konziliengeschichte, Freiburg 1855—1890. II. 212.

¹⁵¹ Sr. Ab. Mechithareanz: Povijest sinoda armenske crkve, Vagaršapat 1874 (armen.). Gl. 14 St. 65 i Gl. 19 i 20 St. 65.

Mnogo veća pogibao zaprijeti armenskom kršćanstvu od perzijske dvorske i državne vjere, m a z d a i z m a ili kulta vatre, ne toliko poradi dogmatske nauke, nego poradi političkih probitaka, kojima je dvor mamio častohlepne Armence. Zato vidimo, da se armenski katolički bogoslovi onoga vremena dosta osvrću i na perzijsku religiju. Perzijski je dvor išao za tim, da Armeniju pomalo perzificira. Ponajprije pritisne zemlju teškim porezima. Crkve i samostani, dosada prosti od poreza, moradoše plaćati velike poreze. Isto tako biskupi i svećenici. Armenskog nadprokuratora, koji se smatrao ocem i zaštitnikom puka, svrgoše i zamijeniše Perzijancem. Sudsku vlast oduzeše domaćim sucima, te ju predadoše Perzijancima. Jedino vrhovnu čast m a r z p a n a ostaviše Armencu Vassaku iz Siuni-a, ali samo zato što ga smatrahu slabićem.¹⁵²

Nakon ovih i ovakovih priprava pozove Jezdegerd II. otvoreno armensko plemstvo, da napusti kršćansku vjeru i prigrli perzijski kult vatre. Videći da je kršćanstvo u pogibelji sazove katolikos Josip biskupe i plemstvo na sinodu u A r t a š a t god. 450. Sinoda upravi Jezdegerdu II. pismo, u kome ga plemstvo uvjerava, da se u svjetovnim stvarima potpuno pokorava perzijskom dvoru, nu u vjerskim stvarima da ga ne može slušati.¹⁵³ Perzijski dvor upravi smjesta poziv na sve plemstvo Armenije, Georgije i Albanije, da pod prijetnjom smrti imade doći na dvor. Odazvaše se. Tu ispred mnogih izjavi Vardan Mamikunijac, da će kralju biti vjeran dušom i tijelom u svim stvarima osim u stvarima vjere. Drugi si izmoliše rok za promišljanje.

Neki potajni kršćanin na perzijskom dvoru svjetova velmožama, neka izvana prihvate perzijsku vjeru ostajući u duši kršćani. Samo tako da će odvratiti od sebe i od svoje domovine teške progone, jer im zaprijetiše da će im inače poklati sve žene i svu djecu. Velmože pristadoše. Pače se i njihov vođa Vardan dade nagovoriti na pretvaranje. Kralj primi s najvećim

¹⁵² Sr. Elishe: Sabrani spisi, Venecija 1859. (armen.) St. 18 ss. — Karakashian: Kritička povijest Armenaca, Tiflis 1895 (armen.). IV. St. 118.

¹⁵³ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. II. 23. St. 138., te Elishe: op. cit. St. 22. Na sinodi u Artašatu bili su i protivnici Josipovi: Melit iz Manazkerta iz kuće Albanosa, te Surmak iz Beznunikha, koji je za Behrama držao s Perzijancima i koji je bio protukatolikos Sahaku.

veseljem vijest, da su velmože popustili. Dade prirediti svečane žrtve, te vijest proglasi po svim hramovina.¹⁵¹

Armenci su mislili, da će kod kuće opet biti kršćani. Nu to nije bilo tako lako. Jezdegerd posla s njima u Armeniju jednog vrhovnog maga sa 700 perzijskih svećenika, koji su imali uvesti mazdaizam po svoj Armeniji. Magi su razvili veliku djelatnost, da za perzijski kult predobe i niže slojeve. Prema vladinoj naredbi imale su se kršćanske crkve zatvoriti, samostani raspustiti. Ženidbe su se smjele sklapati samo po perzijskom običaju.¹⁵⁵ Puku su se priređivale svečanosti i davale velike slobodine, samo da se odvrati od kršćanstva. Marzpan Vassak vabio je puk milom i silom, da jede od žrtvovanog mesa, da se može pred dvorom pohvaliti, kako narod pristaje uz perzijski kult. Otpali velmože djelomice su bili apaučni, a djelomice su iz straha i častohleplja pomagali mage.

Bila je to jedna teška kušnja za armensko kršćanstvo. Nu crkva nadjača. Svećenstvo spozna pogibao i dade se na rad. I uspjeh ne izostade. Puk se s prezirom odvrati od otpalog plemstva. Perzijske mage ne htjede slušati, što više uskratit im i živežne namirnice.¹⁵⁶ Plemstvo ubrzo uđe u se. Svima stade na čelo Mamikunijevac Vardan. Cijelom zemljom plane ustanak. Ustanak bukne u središtu perzijske vlade, u Zarevanu, gdje je bio marzpan Vassak (450.) Ustaše razoriše novo sagrađene hramove vatre, te pogubiše većinu perzijskih maga. Ustanak se prozva Vardanovim, jer mu je on bio vođa i organizator. Marzpan Vassak se od nužde pridruži ustašama, nu kasnije izdajnički pobjegne k Perzijancima, te povede njihove čete na rođenu braću.

S početka posluži sreća ustašama, jer Vardan potuče Perzijance na rijeci Kuru kod grada Čagčagha, nu u odlučnoj bitci kod Avaraira na rijeci Teghmutu posluži sreća Perzijance. Vardan i veliki broj plemenitih boraca umre junačkom smrću za najveće ideale. Armenska ih povijest slavi kao junake i mučenike.¹⁵⁷

Armensko svećenstvo, na čelu katolikos Josip, listom pristaje uz ustaše. Sam je katolikos Josip išao u vojnički logor, da

¹⁵¹ Sr. Elishe, op. cit. St. 39.

¹⁵⁵ Sr. Karakashian, op. cit. IV. 125. ss.

¹⁵⁶ Sr. Elishe, op. cit. St. 45.

¹⁵⁷ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. II. 35. St. 203 ss.

bodri junake. Prije bitke služila se sveta misa, kod koje se vojnici pričestiše.¹⁵⁸

Iza smrti Vardanove pokuša njegov brat Hemayeak, da održi ustanak. Zatraži pomoć u Bizantu, ali uzalud. Tamo je iza Teodozija II. došao Marcijan, koji je bio zabavljen drugim poslovima. Vassak potuče Hemayeaka, zarobi ga i pogubi.¹⁵⁹ Ostaci raspršenih ustaša biše opkoljeni i gladom prisiljeni na predaju. Tako uhvati Vassak samog katolikosa i poglavice svećenstva, ali ih pusti.

Vassak postigne cilj, uguši ustanak. Sada je bila za Perzijance najbolja zgoda, da armenskom puku, koji je bio lišen svojih duhovnih i svjetovnih vođa, narinu mazdaizam. Nu ipak Perzijanci toga ne učiniše. Kod njih nasta preokret. Kad se završio ustanak, razlila se perzijska vojska po Armeniji paleći i pljačkajući. Armenci se opet digoše na oružje. I armenska pučka vojska rastepe Perzijance.

Da umiri puk, dade kralj Jezdegerd Armencima slobodu vjeroispovijedanja.¹⁶⁰

Umjesto Vassaka, koji za svoju izdajničku službu nije bio nagrađen, pošalje perzijski dvor za marzpana u Armeniju Perzijanca Atrormizda. Taj dade uhvatiti katolikosa Josipa, veliki broj biskupa i svećenika, te ih posla u Perziju. Tu budu bačeni u tamnicu, preslušavani i mučeni. Da ne prekrši svoju kraljevsku riječ, da ne će biti kažnjeni, nisu bili osuđeni na smrt. Nu iza nekoliko godina (16. godine vladanja svoga) dade Jezdegerd na poticaj maga utamničenike pogubiti.¹⁶¹ Mjesto mučeništva je Thearkuni kod Nyšapuha u Aparu. Samo dvojici oslijepljenih uspije pobjeći u domovinu.

Mučenička smrt Vardana, kao i mučenička smrt katolikosa Josipa i tolikih drugih digla je narodni ponos Armenaca i ojačala njihovu narodnu i vjersku svijest.

★

Iza mučeničke smrti Josipove u Perziji dođoše na stolicu armenskog katolikosa dvojica iz porodice dvorskog biskupa Albanosa: Melit (452—456) i Moses iz Manaskerda (456

¹⁵⁸ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. II. 38. St. 228 ss.

¹⁵⁹ Sr. Elishe, op. cit. VII. 99.

¹⁶⁰ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. II. 40. St. 240.

¹⁶¹ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. II. 48. St. 287. i 291.

—465). Sahak, Mezrop i Josip bili su predstavnici prave crkvene struje, koja se oslanjala na Gregorija Prosvjetitelja. Porodica Albanosa vrebala je uvijek zgođu, da se u mutnim prilikama tuđom pomoću dočepa prve crkvene vlasti. Tako su svojedobno došli na patrijaršku stolicu Hussik i Zaven. Tužne prilike, kada je katolikos Josip bio odveden u Perziju i ondje zatočen, iznesoše na površinu Melita i Mosesa iz Manaskerda iz porodice Albanosa, kome je Kosroe II. dao imanja u Manaskerdu. Perzijski ih je dvor priznao, a puk im se morao pod silu pokoravati. To je razlog, da neki armenski povjesničari ne ubrajaju Melita i Mosesa u armenske patrijare.¹⁶²

U ovo doba perzijske ovisnosti bude stolica vrhovnih biskupa armenskih prenesena u D v i n, sjedište perzijskih maržpana. Nu crkva u Vagharšapatu zadržala ipak svoju prednost.¹⁶³

*

Iza ove dvojice nametnutih katolikosa dođoše na kormilo armenske crkve opet dva učenika sv. Sahaka i sv. Mezropa, koji združili u sebi duh Gregorija Prosvjetitelja, smionost Nerzesa i mudrost Sahaka, te koji digoše vjerski duh armenskog patrijarškog naroda u doba perzijskog ropstva. To su bili G i u t ili C h a d (466—484) i J o h a n n e s (485—499).

U doba slabog Melita i Mosesa mogli su Perzijanci opet u Armeniji oslabiti kršćanski duh i širiti perzijsku religiju. Nu G i u t učiniti obrat. Kao učenik Sahaka i Mezropa bio je G i u t vrlo obrazovan. Poznavao je dobro svu grčku i armensku literaturu. Bio je neobično rječit, oprezan i požrtvovan. Da oslobodi svoju domovinu, naumi pobjeći u inozemstvo, pa dići odande ustanak pomoću kršćanskog Bizanta. Nu prilike nisu dopuštale bijeg. Grčki car Leon obećavao je pomoć, nu odlagao je, dok ga nije zatekla smrt (457—474).¹⁶⁴ Zato se odluči na tihi pastoralni rad protiv perzijskog mazdaizma. Poukom, bodrenjem, blagošću i karitativnim radom osvoji opet srca klonulih.

Protivnici se pobojaše njegova rada, pa ga optužiše kod porte s veleizdaje kod Bizanta. Tužilac je bio armenski renegat

¹⁶² Kronografiju armenskih patrijara ovoga doba kritički obrađuje Sim. Weber u djelu »Die katholische Kirche in Armenien«. Freiburg 1903. St. 448—454.

¹⁶³ Sr. Ab. Mechitareanz, op. cit. St. 71. i Lazar iz Farpa, op. cit. III. 97. St. 613.

¹⁶⁴ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. III. 63. St. 378—385.

Kadišo, koji se htio dodvoriti porti. Giut se lično branio pred kraljem Perozom u glasovitom svom obrambenom govoru.¹⁶⁵ Kralj ga otpusti slobodna u Armeniju, nu — jer je prihvatio i izvršavao vrhovnu crkvenu vlast bez privole porte — bude lišen svoje časti. Giut je živio još nekoliko godina štovan od svih, te je umro u visokoj dobi u mjestu Odmesu - Geghu u Vanandu.¹⁶⁶ Ma da je bio skinut, ipak ga je puk smatrao zakonitim patrijarom i svojim duhovnim vođom.

U doba, kad je Giut živio u zatišju i odande tiho ravnao armenskom crkvom, postavila je porta drugoga katolikosa Kristofora, koji je bio katlikos samo imenom, jer ga puk nije priznavao. Zato ga niti ne nalazimo u popisu armenskih patrijara.¹⁶⁷

Iza smrti Giutove postade katlikos Ivan Mandakuni, sin Giutova brata. Ako je doba katolikosa Josipa bilo »sijanje sa suzama«, doba Giutovo »vrijeme teškog rada«, to se katolikot Ivan Mandakunijca može nazvati »doba žetve«.

Prema Korionu rodio se Ivan oko god. 400.¹⁶⁸ Pripadao je krugu Sahakovih i Mezropovih učenika. Pribivao je sinodi u Šahapivanu protiv Messalijevaca, dok je u Ktezifontu trpio radi vjere zatvor i muke. Pomagao je revno svog strica Giuta.

U doba njegova katolikata zbiše se u Armeniji velike promjene. Na čelo pobornika slobode stade Vahan Mamikuni, sin junačkog Hemayeaka. Poslije junačke smrti svog oca bude sa svojom braćom odvučen u perzijsko ropstvo. Tu okusi svu gorčinu zarobljeničkog života, dok ga ne oslobodi georgijski knez Ašuša.¹⁶⁹ Neko je vrijeme boravio na svojim dvorcima, podavajući se viteškim igrama i nestrpljivo gledajući tlačenje svog naroda. Kad ga optužiše, da skuplja blago za ustanak, pođe na perzijski dvor, gdje bogatim darovima i hineći pristajanje uz perzijsku vjeru poput svog strica Vardana

¹⁶⁵ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. III. 64. St. 387.

¹⁶⁶ Tako prema Lazaru iz Farpa, op. cit., ibidem. Aršak Mikelian Ter tvrdi, da je Giut umro u Perziji (Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen v. 4. bis z. Jahrhundert), Leipzig 1892.

¹⁶⁷ Sr. Sim. Weber, op. cit. 459.

¹⁶⁸ Sr. Koriun: Život i smrt sv. Mezropa, Venecija 1894 (armen.) St. 46. Kao mjesto rođenja uzimaju Tsachnot u Ašaruni. Sr. Sarkisean: Krićka rasprava o Ivanu Mandakunijcu i njegovim djelima, Venecija 1895 (armen.) St. 10.

¹⁶⁹ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. III. 59. St. 364 ss.

odvrati od sebe pogibao. Nu ne za dugo, plemenitost i junaštvo doskora svlada kukavštinu.

Kad u to doba georgijski knez Vašthang digne ustanak protiv Perzije, plane ustanak i u Armeniji.¹⁷⁰ Ustašama stade na čelo Vahan. Ustaše se zakleše na Boga, Gregorija i vardanske mučenike, da će radije umrijeti nego dalje snositi ponizivanje armenskog naroda i kršćanske crkve. Ustaše osvojiše grad Artašat. Perzijski im marzpan umakne, nu zato uhvatiše izdajicu Kadišu. Onda udariše na Dvin, gdje postaviše za upravljač Sahaka Bagratunijca umjesto pobjeglog perzijskog marzpana Atera-Vsnaspa.¹⁷¹ Onda potukoše Perzijance kod Nachidevana¹⁷² na Masisu (482) i kod Nersešapata (483).¹⁷³ Kasnije je ratna sreća bila prevrtljiva. God. 484 padne perzijski kralj Peroz u boju s Hunima, a njegov nasljednik Vagharš (484—488) ponudi ustašama mir i slobodu. Vagharš prizna Vahana vrhovnim zapovjednikom armenske vojske, koju je čast uvijek imao jedan član obitelji Mamukunijevaca. God. 488. postade Vahan armenskim marzpanom, dok je čast vrhovnog vojskovođe dobio njegov brat Vard.¹⁷⁴ Tim je Armenije dobila nacionalnu upravu. Usto je Perzija zajamčila Armenicima slobodu kršćanskog vjeroispovijedanja. Hramovi vatre bijahu napušteni, širenje mazdaizma obustavljeno. Tako je Vahanov ustanak urodio dobrim posljedicama. Znak križa opet zasja u uzmućenoj zemlji.

U doba ustanka činio je Johannes Mandakuni ono, što je nekoć činio katolikos Josip. Boravio je u taboru ustaša i bodrio vojnike na ustrajnost. Iza sretno svršenog ustanka dade se na tih i blagoslovan pastoralni rad u zemlji. Pregarke da otpale privede natrag k kršćanstvu, da odstrani zle običaje, koji su se nastojanjem Perzijanaca uvukli u zemlju i da podigne duhovni život. Uz pomoć Vahana uspostavi i sagradi razvaljene kršćanske crkve i uredi crkvene svečanosti na radost puka. Poput sv. Gregorija Prosvjetitelja prolazio je zemljom propo-

¹⁷⁰ Sr. Lazar iz Farpa, op. cit. III. 66. St. 405.

¹⁷¹ Ibid. III. 68. St. 418.

¹⁷² Ibid. III. 68. St. 426.

¹⁷³ Ibid. III. 71. St. 443.

¹⁷⁴ Ibid. III. 98. St. 615. ss.

vijedajući i opominjući; pa kako je Gregorije razarao poganske hramove, tako je razarao perzijske hramove vatre.¹⁷⁸

Poput Nerzesa i Sahaka promicao je Mandakuni redovnički život, jer je u njemu vidio izvrsno sredstvo, da se u puku učvrsti vjera. Zato je popravljao postojeće samostane, gradio nove i davao im vrsne predstojnike, kako bi svaki samostan postao žarište znanosti i duhovnoga života. Među ove predstojnike spada i glasoviti povjesničar Lazar iz Farpa, kome je predao samostan samog katolikosa u Ečmiadzinu.¹⁷⁹

Velika je zasluga katolikosa Mandakuni-a, što je uredio bogoslužbene knjige. Dok su Sahak i Mezrop preveli na armenski jezik misnu liturgiju i dali narodu obrednik, dotle je Mandakuni obrednik proširio i redigirao armenski časoslov. Misnu liturgiju obogatio je novim misnim obrascima. U liturgiji živi Johannes Mandakuni do danas. O njegovu književnom radu govorit ćemo još na drugom mjestu. Tako je on postao duhovni preporoditelj svoga naroda.

Johannes Mandakuni stoji na granici starog kršćanskog doba na pragu srednjeg vijeka. Njegova je zasluga, da je armenski svoj narod savršeno oboružao duhovnim vrijednotama, da može zakročiti u srednji vijek i podnesti sve tegobe, koje su ga čekale.

9. Monofizitstvo u Armeniji.

Pošto smo opisali slavnu i herojsku povijest stare Armenije, kada je ona bila još katolička, prelazimo na drugo razdoblje armenske povijesti, kad su se Armenci silom prilika odvojili od crkvenog jedinstva i pali u monofizitsku herezu. To ćemo razdoblje opisati kraćim potezima.

Napeti odnošaji između bizantskog carstva i perzijske države nisu dopustili armenskim biskupima, da sudjeluju na III. ekumenskom saboru, koji se god. 431. održao u Efezu. Armenski su biskupi ipak dobili acta saborska. Kako armenski jezik nije bio gramatički još utvrđen, preveli su se spisi netočno, što je dovelo do dogmatičkih nesporazumaka Armenije s Bizantom. Nu jedinstvo nije prekinuto. Rat između istočno-

¹⁷⁸ Ibid. III. 93. St. 592. Bilo je to prema ustanovi mira i uz pristanak samog Vahana. Sr. Sarkisean, op. cit. St. 25.

¹⁷⁹ Sr. Lazar iz Farpa: List na Vahana, Venecija 1891. (armen.) St. 641. 664 ss.

bizantskog carstva i Perzije spriječio je ponovno armenske biskupe, te nisu mogli pribivati ekumenskom saboru u Kalcedonu god. 451. Netočan prijevod saborskih akata učinio je, te su Armenci vidjeli neku opreku između dogmatskih dekreta efeških i kalcedonskih. K tome pridode, te je učenik zloglasnog sirskeg opata Barzumasa Samuel došao u Armeniju i počeo širiti monofizitsku nauku. Službeno poče Armenija pristajati uz herezu, kad je car Zenon god. 482. izdao »Henotikon«, koji osuđuje Nestorija i Eutiha, ali o kalcedonskom saboru ne govori ništa. Da se dodvore caru Zenonu, pa da od njega dobiju pomoć protiv Perzijanaca, prihvate Armenci na sinodi u Vagharšapatu god. 491., kojoj je predsjedao katolikos P a p k e n, Zenonov »Henotikon«. ¹⁷⁷ Tako su bili na pol puta, da zabace pravovjernu nauku izbjegavajući izraze »jedna narav« i »dvije naravi«. Potpuno padnu u monofizitsku herezu u 6. stoljeću. God. 527. osudi armenski koncil u Feyinu pod predsjedanjem katolikosa N e r s e s a kalcedonski sabor, a s njim i pravovjernu nauku o dvije naravi u Kristu. Isto učini sabor u Dvinu (Dovin ili Tovin) god. 596. pod predsjedanjem katolikosa A b r a h a m a, koji osudi kalcedonski sabor i izopći iz crkve sve njegove pristaše. Abrahamova ekskomunikacija pogodi i georgijskog natpastira Kyriona (572—598), kojega je Abrahamov predšasnik M o s e s II. poslao Georgijcima na njihovu želju za vrhovnog pastira, a koji je otvoreno branio kalcedonski sabor. ¹⁷⁸

Da odvuče Armence od hereze, sazove bizantski car Mauricije god. 597. sabor u Carigrad, na koji dođu i biskupi iz grčke Armenije. Ti priznadu na saboru zaključke kalcedonskog ekumenskog sabora. Kad se armenski patrijarh Abraham tome protivio, odcijepi car Mauricije god. 600. biskupe grčke Armenije od jurisdikcije Abrahamove, pa postavi za pravovjerne Armence posebnog katolikosa I v a n a, sa sjedištem u gradu K u t a i s u Georgiji.

Nastojanjem cara Heraklija (610—641), a poslije smrti katolikosa Abrahama i Ivana prizna sinoda u Karinu (Erzeru-

¹⁷⁷ Sr. R. Janin: *Les Églises orientales et les Rites orientaux*, Paris 1935. str. 400.

¹⁷⁸ Sr. V. Himpel: »Armenien, das Land und seine Geschichte« u J. Hergenröther — Fr. Kaulen: »Kirchenlexikon«, Freiburg ii B. 1832. I. str. 1333.

mu) god. 628. kalcedonski sabor. Uz sinodu pristade novi armenski katolikos E z d r a, te više biskupa i učitelja, naročito iz krajeva bizantske Armenije.

Budući da su pristaše kalcedonskog sabora počeli mijenjati i armenski obred u grčki i budući da su grčki vojnički upravitelji svojom vladavinom vrlo ozlojedili Armence, zauzme sinoda u Dvinu god. 645. koju je sazvao N e r s e s II., nasljednik katolikosa Ezdre, opet neprijateljski stav prema kalcedonskom saboru, što više uz druge hereze osudi i »kalcedonsku« herezu. Miroljubivi patrijar Nerses III. opirao se ovoj struji, ali je nije mogao suzbiti. Što više morao pobjeći i ustupiti mjesto izrazitom protivniku pravovjerja V a r d a p e t u I v a n u, koji god. 651. na sinodi u Manazkertu osudi kalcedonski sabor zajedno s propagatorima grčkog obreda. Na toj sinodi bude izrečena osuda i dogmatičkog pisma pape Leona Velikoga, katolikosa Ezdre i sabora u Karinu god. 628.¹⁷⁹

Četiri godine kasnije vrati se u Armeniju prognani Nerses III., a s njim i miroljubivi duh.

Ovako je kolebala Armenija od sada dalje kroz vijekove između krivovjerja i pravovjerja. Uvijek se našlo pojedinaca, osobito među višim svećenstvom, koji su vidjeli, da je istina na zapadu i u bizantskom carstvu, gdje se priznavao kalcedonski sabor. Nu politički motivi, a naročito nacionalna odbojnost prema bizantskom carstvu, učiniše, te se Armenci u većini priklopiše Monofizitizmu. Teški udarci, od kojih je trpjela ova nesretna zemlja bijahu uzrokom, te se Armenija iza g. 692. potpuno odvojila od opće crkve i ukočila u krivovjerju.¹⁸⁰ Ovi teški udarci stigoše zemlju najprije od Arapa, onda od Mongola, konačno od Turaka.

God. 636. provališe A r a p i pod Abdurrahmanom kroz pokrajinu Taron u Armeniju, te ju strašno opustošiše. Kako je pomoć od Bizanta bila nedostatna, pade Armenija pod vlast Arapa. Postade podložna kalifu u Damasku, koji je u Armeniju slao svoje upravitelje.

¹⁷⁹ Sr. V. Himpel, *ibid.* str. 1334.

¹⁸⁰ Kad je famozna sinoda »Quinisexta« in Trullo god. 692 osudila armenske vjerske običaje, Armenci su se tako odbili od Bizanta, da je izmirenje postalo nemoguće. Sr. R. Janin, *op. cit.* str. 400.

U ratovima između istočno-rimskih careva i Saracena, koji se odvijahu na armenskom tlu, mogla je Armenija samo stradati. Bezbrojni proliše krv svoju za vjeru, dom i obitelj. U 9. stoljeću započe za Armeniju perioda mira i cvata. U Armeniji dođe tada do vlasti kneževska porodica Bagratunijaca. Kalif Mervan iz Damaska podijeli već god. 748. knezu Aschotu iz porodice Bagratunijaca upravu okupirane Armenije. God. 885. podijeli kalif Mutamid Billah iz Damaska drugomu Aschotu iz iste porodice naslov kralja. I tako su odsad Bagratunijci kao kraljevi vladali u Armeniji od 885. do 1074., kada su Bizantinci umorili posljednjega kralja Kakiga II. Ma da su ti kraljevi bili arapski vazali, ipak su svojom mudrošću znali steći veliki stepen nezavisnosti. Resi ih slava, da su u velike promicali znanost i umjetnost. Njihova prijestolnica grad Anina Arnačaju bila je slična trojanskom Ilionu. puna utvrda, palača i crkava, o čemu svjedoče ruševine zapadno od Alagoeza.¹⁸¹ Kako je ova porodica potjecala iz Judeje vežući svog praoca uz slavno ime Salomona i kako je diljem stoljeća sačuvala židovske običaje, bila je i sada, ma da se davno pokrstila, sklona Židovima. U vrijeme njihove vlade uselile su se brojne židovske kolonije u Armeniju, naročito u Erevantačad, Van Našičevan i Artaksatu. U 11. stoljeću oslabi vlast Armenaca, jer se jedan dio odvrgne izabrav Asrunijca Senekherima za kralja sijelom u Vaspurakanu.

Pogibao pred Seldžucima sklone kralja Kakiga II. i Senekherima da predaju svoju državu Bizantu. Nu to urodi zlim posljedicama. Konstantin IX. Monomah postavljao je u Armeniji za crkvene poglavare Grke i prisvajao si crkvena dobra, što urodi ogromnom mržnjom Armenaca na Grke. Seldžuci provale ipak u Armeniju, osvoje ju i opljačkaju. Glavni grad Ani bude razoren. Najviše se opirao grad Erzerum, nu konačno bude i on osvoien i kažnjen. Preko 100.000 Armenaca bude što ubijeno što odvedeno u Perziju.¹⁸²

U 13. stoljeću provale u Armeniju Mongoli čineći isto što i Seldžuci.

Radi ovih provala ostaviše mnogi Armenci svoju domovinu, pa pobjegoše u tuđinu: na Kavkaz, u pontsko gorje, u

¹⁸¹ Sr. H. Zimmerer: »Die europäische Türkei und Armenien« u H. Helmolt. Weltgeschichte. Leipzig u. Wien, 1905. V. str. 199.

¹⁸² Sr. V. Himpel, ibid. str. 135.

Trapezunt, u bizantsko carstvo, na Krim, u Rusiju, pače i u Poljsku i Galiciju. Drugi — poglavito između plemstva — prebjegoše preko Taurusa u bogatu Ciliciju, Kapadociju i Pamfiliju. Tu stvoriše novu svoju domovinu, t. zv. *Malu Armeniju*, koja si izvojšti slobodu pod dinastijom Rubenida. Začetnik je ovoj dinastiji Rhupen ili Ruben iz kraljevske porodice Bagratunijaca. Glavni grad postade Sis.¹⁸³

Da se održe u borbi sa Bizantom, sklapali su kraljevi *Male Armenije* saveze sa zapadnim knezovima. Tako su primjerice sklopili trgovački ugovor s Venecijom god. 1201., a onda s trgovačkim gradovima Italije, Španjolske i Francuske. U vrijeme križarskih vojni išli su na ruku zapadnim Križarima. Poseban savez sklopi dinastija *Male Armenije* s vladarima otoka Cipra iz porodice Lusignana. Odatle je *Mala Armenija* dobila svog posljednjeg kralja Leona V., koji je nakon pada *Male Armenije* god. 1375. prebjegao kralju Karlu VI. u Francusku, gdje je god. 1393. i umro te bio pokopan u kraljevskoj grobnici u St. Denisu. Dok su Armenci dosada kroz vijekove stajali pod kulturnim uplivom Bizanta, poprimajući grčki jezik i grčke običaje, dotle se *Maloj Armeniji* zapaža upliv francuske kulture. U glavnom gradu Sisu govorilo se francuski. Ugovori su pisani u francuskom i u latinskom jeziku.¹⁸⁴

U 16. stoljeću dođu novi osvajači. God. 1575. opustoši zemlju perzijski šah *Tachmas I.*, a god. 1583. provale u nju *Turci*. U to tužno doba klanja i pljačkanja ostavi opet veliki dio *Armenaca* svoju domovinu. Tko je samo mogao bježao je iz nesretne domovine. Bili su to dakako bogatiji i imućniji. Početkom 17. stoljeća osvoji perzijski šah *Abbas* (1586—1629) veliki dio *Armenije Turcima*, i tako kude *Armenija* konačno podijeljena među dva gospodara, dvu mučitelja: *sunitske Turke* i *šiitske Perzijce* koji su ju krvavo pritješnjavali.¹⁸⁵ Ovo stanje potraja sve do u 18. stoljeće, kada je perzijski šah *Nadir* osvoji

¹⁸³ Zornu kartu o iseljenju *Armenaca* i o jakosti njihove populaci u pojedinim krajevima donosi H. Zimmerer u navedenoj radnji st 198 s.

¹⁸⁴ Sr. V. Himpel, *ibid.* str. 1336.

¹⁸⁵ Perzijski šah *Abbas* odveo je najplemenitiji dio *armenskog* naroda u *Ispahan*, da se posluži njima u pridizanju kulture, a naročito obrta. U tu svrhu prenesao je god. 1614 i narodne njihove svetinje *Perziju*, kao na pr. moći sv. *Gregorija Prosvjetitelja*. Te su tek godine 1638. vraćene u *Ečmiadzin*. Sr. H. Zimmerer, *ibid.* str. 200.

veliki dio turske Armenije i ponovno razorio Erzerum. Armenski junak David Sunijac (umro 1728) stade na čelo bijednoj armenskoj raji, da ju oslobodi od ugnjetavača, sličan Skenderbegu Kastrioti, nu samo za kratko vrijeme. U 19. stoljeću prideđe treći krvnik: Rusija. Ta se zarati najprije s Perzijancima, a onda s Turcima. Rusko-perzijski rat g. 1829. i rusko-turski rat g. 1878. donese sreću Rusiji. Opet se komadala Armenija. Iza god. 1828. dobije Rusija veliki dio sjeverne Armenije. Iza svjetskog rata Armenija je podijeljena među tri gospodara: pod Tursku, Perziju i pod Rusiju.¹⁶⁶ Svaki pokušaj oslobođenja skupo je platila krvlju. Povijest izbraja velike pokolje Armenaca god. 1894. i 1895., te i koncem svjetskog rata 1917. i 1918. Danas je Armenija nekako podjednako podijeljena između Rusije i Turske, dok Perzija posjeduje manju trećinu. Granice ruskog, turskog i perzijskog posjeda diraju se na malom Aranatu.

10. Borba Armenaca s Paulicijevcima i Thondrakitima.

Otkako se Armenija konačno odijelila od dva glavna središta kršćanstva, od Rima i od Bizanta, i otkad se utvrdila u monofizitskoj herezi, bila je armenska crkva zabavljena sama sobom. Od 7. do 11. stoljeća imala se boriti s pseudo-spiritualističkom sektom Paulicijevaca. Paulicijevci su srodni Marcionitima. Uče dualizam priznavajući dobrog Boga, stvoritelja neba i duhovnog carstva, te Demiurga, stvoritelja osjetnog svijeta. Zabacuju svaki izvanji kult, osobito krst i svetu večeru, štovanje slika i kipova. Hierarhije ne poznaju. Sekta je nastala u 7. vijeku u Armeniji. Proširila se od Phanoroe na Liku sve do Colonije, odavde u područje Eufrata do Samosa i natrag do Mopsvestije. Iz Armenije su sektu bizantski carevi lošom politikom prenesli na Balkan u Traciju, da im bude obrana protiv navala slavenskih naroda. Sjedište im je bilo u Plovdivu.

Protiv Paulicijevaca borio se armenski katolikos Nerzes III., koji se god. 654. vratio iz progonstva, katolikos Izrael i Ivan Oznijski, koji je protiv njih držao sinodu u Dvinu god. 710.

¹⁶⁶ Sr. V. Himpel, *ibid.* str. 1336.

Sekti učini kraj bizantski car Aleksije Komnen (1081—1118), koji dađe glave sekte pohvatati i pozatvarati.¹⁸⁷

Paulicijevcima srodni su Thondrakiti, prozvani po mjestu Thondrake, gdje je oko god 840 živio i djelovao osnivač sekte svietovniak Sembat. Thondrakiti zabacuju svećenički red, krst i svetu večeru, štovanje slika i kipova, pače i ženidbu. Umjesto ženidbe uvedoše neki od njih »slobodnu ljubav«, kako su to činili i neki Paulicijevci. Poput Manihejaca dijelili su se u savršene i nesavršene. U 10. i 11. vijeku počela se sekta jako širiti. Glavna joj sjedišta bijahu ovi armenski gradovi: Kasche, Chnun, Thulail i Thondrake. Službena armenski crkva borila se protiv sekte duhovnim oružjem. Katolikos Johannes Ovaensis osudi sektu god. 847. U 11. stoljeću borio se protiv sekte Gregorios Magistros iz armenske porodice Bahlavuni, carski namjesnik u bizantskom dijelu Armenije. Ma da ih se mnogo vratilo u krilo armenske crkve, ipak ih je bilo nešto još polovinom 12. stoljeća, jer ih spominje katolikos Nerses IV. Clayensis. Armenski pisac Ter Mrkčian drži, da su i Thondrakiti s Paulicijevcima presađeni u Traciju, gdje su pomogli stvaranju dualističkih sekta: Bogomila, Katara i sličnih.¹⁸⁸

11. Armenski katolikati i njihova vlast.

Do 12. stoljeću imadahu monofizitski Armenci ili Gregorijevci jednu vrhovnu glavu, svoga katolikosa ili patrijara. Stolica se armenskog crkvenog poglavice često mijenjala. U stara vremena je bila u Aštišatu, Vagharsapatu, Dvinu. U Dvinu je bila patrijarška stolica najdulje. Pojedini patrijari znali su prenesti stolicu i drugamo. Tako je katolikos Nerses IV. (1166—1173) rezidirao u Rom-Klayu, radi česa zove Nerses Klayetzi. Od god. 1441. nalazi se stolica glavnog armenskog katolikosa u Ečmiadzinu.¹⁸⁹

¹⁸⁷ O. Paulicijevcima sr. monografiju arhiđakona Karapeta Ter — Mrkčiana iz Ečmiadzina: Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte keitzerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1893. O njima vidi i K. Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1891.

¹⁸⁸ O Thondrakitima sr. Karapet Ter — Mrkčian, ibid. str. 82, ss. 123 ss., 130 ss. Nadalje sr. isti: »Die Thondrakier unseres Tages« u Brigrers »Zeitschrift für Kirchengeschichte«, 1896. str. 253 ss.

¹⁸⁹ Sr. Statistica con cenni storici delle gerarchia e dei fedeli di rito orientale, Roma 1932 str. 79.

U 12. stoljeću dobije Armenija još jednog katolikosu. God. 1113. uskrati David, metropolit grada *A g t h a m a r a* na jednom otoku jezera Van zakonitom katolikosu Gregoriju III. (Krikor) Bahlavuni-u posluš, pa se proglasi neovisnim. Ma da je bio na sinodu u Kara-Daghu od Gregorija III. izopćen i lišen biskupske časti, David se ipak održa u *Agthamaru*, pa ima svoje nasljednike sve do danas. Jedan od tih dobi god. 1461. od perzijskog šaha *Džhaina* naslov »katolikosu cijele Armenije«. Međutim unatoč pomoći perzijskih vladara nisu katolikosu *Agthamara* nikada došli do većeg utjecaja u Armeniji. Uspjelo im je proširiti svoju vlast na samom vanskom otoku *Agthamaru*, bogatu samostanima i crkvama, te u nekoliko obližnjih srezova, tako u srezu *Gavaše* i *Šatakh vilajeta Van* i u srezu *Khizan vilajeta Bithlis*.¹⁹⁰

Kad su armenski boljari u 13. stoljeću radi mongolskih provala ostavili domovinu i iselili se u zapadne krajeve Male Azije, osobito u plodnu *Ciliciju*, preseli se onamo i zakoniti armenski katolikos god. 1293., te je odanle upravljao biskupijama Male i Velike Armenije sve do sredine 15. stoljeća. Stolovao je u gradu *Sisu*.

Godine 1311. odvojiše se od siskog katolikata Armenci u Palestini i na Libanonu. Razlog je bio neposluš, kao i u *Agthamaru*. Armenski monasi samostana sv. Jakoba u Jeruzalemu ne htjedoše primiti reforme, određene na sinodi u *Sisu* god. 1307., pa si postaviše svog vjerskog poglavicu, biskupa grada *Jeruzalema* s naslovom patrijara. Budući da su egipatski sultani bili u ratovanju s kraljevima Male Armenije, podupirali su ovu emancipaciju. Međutim jeruzalemski armenski patrijar nije bio katolikos u pravom smislu, jer nije nikada imao prava rediti biskupe i posvećivati sv. krizmu. U građanskom pogledu zavisio je o carigradskom armenskom patrijaru. Njegova se vlast protezala na Palestinu i na Libanon.¹⁹¹

Poslije smrti siskog katolikosu *Josipa II.* god. 1440. pozvaše četiri biskupa sjeverne ili Velike Armenije, koji ne htjedoše ići na izbor u *Sis*, novo izabranog katolikosu, da dođe rezidirati

¹⁹⁰ Sr. R. Janin, *Les Églises orientales et les Rites orientaux*, Paris 1935. str. 422.

¹⁹¹ Sr. R. Janin, *ibid.* str. 423 s.

u Ečmiadzin blizu Erivana na podnožju svetog brda Ararata, gdje će biti u sredini svoga naroda. Kad im je molba bila odbijena, izabraše njih četvorica na svoju ruku Girakosa Virabetsia god. 1441. za »pravog armenskog katolikosa«. Novi se katolikos nastani u gradu E č m i a d z i n u, te steče ubrzo veliki ugled postavši pravo središte crkvenog života armenskog. Pomoglo mu je pučko vjerovanje, da je tu boravio sv. Gregorij Prosvjetitelj i da su tu stolovali prvi njegovi nasljednici. U Ečmiadzinu se čuvala i pokazivala desna ruka Svetiteljeva, premda se i Sis hvalio da ima desnicu Svečevu.¹⁹²

U Sisu ostao je i dalje prijašnji katolikos. Osnutkom katolikata u Ečmiadzinu, komu je pripala cijela sjeverna Armenija, znatno se suzila vlast katolikosa u Sisu. S početka je imao jurisdikciju nad svim Armencima, koji su došli pod tursku vlast izuzev onaj mali dio, koji je priznavao katolikat u Agthamaru i patrijarat u Jeruzalemu. Vlast siskog katolikosa znatno umanjila osnutak armenskog patrijarata u Carigradu god. 1461.

Carigrad je već od bizantskih vremena imao jednog armenskog biskupa za Armence, nastanjene u glavnom gradu carstva. Taj je iza osvojenja Carigrada po Turcima došao do velikog upliva. Sultan Mehmed II. htjede za Armence učiniti isto, što je učinio za Grke. Uzvisi ih, da ih zarobi i da u njima ima uporište protiv Rima, koji je dizao vojske na Turke. On učini armenskog biskupa u Carigradu patrijarom za sve Armence turskog carstva, pa mu podijeli građansku vlast nad njima. Carigradski je patrijar reprezentirao kod porte armensku crkvu. Unatoč velikim građanskim povlasticama, kojima je nadmašivao sve prijašnje armenske crkvene poglavice, ipak je carigradski armenski patrijar u vjerskom i crkvenom pogledu bio ovisan od onoga u Sisu. Priznavalo mu se doduše, da nosi »gonker« (pojas od bisera i dragog kamenja) i da posvećuje svetu krizmu, nu nije nikada imao vlasti posvećivati biskupe.¹⁹³

Tako su monofizitski Armenci ili Gregorijevci kroz posljednjih pet stotina godina imali pet katolikosa, odnosno pa-

¹⁹² Sr. R. Janin, *ibid.* str. 419. ss.

¹⁹³ Sr. R. Janin, *ibid.* str. 423. s.

trijara. Prvi i teoretski jedini pravi crkveni poglavica je katolikos u Ečmiadzinu. Njegova se vlast danas proteže nad Armencima u Rusiji i Transkavkaziji, Perziji, Indiji, Evropi i Americi. Drugotni katolikosi jesu onaj u Sisu i u Agthamaru. Siski katolikos imao je duhovnu (ne građansku) vlast nad Armencima u turskoj Armeniji, dok si je onaj u Agthamaru prisvojio i crkvenu i građansku vlast nad malim teritorijem oko jezera Van. Ispod ovih napomenutih su patrijarati u Jeruzalemu i Carigradu. Iza svjetskog rata je katolikat u Agthamaru utruo, dok se katolikat siski združio s carigradskim patrijaratom, tako da je danas carigradski patrijar podjedno i siski katolikos.

Osim napomenutih časti imadu iseljeni nesjedinjeni Armenci dvije autonomne metropolije: jednu u Bugarskoj i jednu u Galiciji, o čemu će biti govor kasnije.

12. Armenska književnost.

1. Osnivači armenske književnosti.

Armenska književnost počinje početkom 5. stoljeća, kad je Mesrop († 440) obreo armenski alfabet i udario osnov narodnoj literaturi odabravši između raznih dialekata onaj iz pokrajine Goghten kraj Ararata za književni jezik. U prvom stoljeću iza svog pokrštenja služio se kršćanski armenski narod u crkvi i u crkvenoj liturgiji jezikom grčkim i sirskim. U tim se jezicima odgajala i duhovna mladež za svoju službu. Prvi apostol armenski sv. Gregorije Prosvjetitelj, odgojen u velikoj akademiji u Cezareji kapadočkoj, obavljao je svetu liturgiju u grčkom jeziku ili u sirsom jeziku. A pošto puk nije razumio stranog jezika, morao je iza obavljene liturgije sveto Pismo prevesti i protumačiti u domaćem armenskom jeziku. Već je sam Gregorije osnovao jednu visoku školu za uzgoj kraljevske djece obitelji Arzacida. Odgoj se vršio u grčkom i sirsom jeziku. Katolikos, koji su kroz 30 godina iza njega slijedili: Aristakes, Verthanes, Hussik i Danijel, podoše njegovim tragom, te su također osnivali škole s grčkim i sirsom nastavnim jezikom. Njihovim tragom pođe i slavni sv. Nerzes Veliki, koji je, odgojen i zaređen u Cezareji, na mnogim mjestima Armenije podigao škole za učenje grčkoga i sirsoga jezika.

Već je Gregorije Prosvjetitelj osjećao potrebu narodne literature, nu nije bilo slova, a ni književnog jezika. Njemu pripisuju armenski pisci¹⁹⁴ da je udario osnov armenskoj liturgiji (časoslovu, himnariju, ritualu, kalendaru i misalu), koja se usmenom predajom prenosila kroz cijelo stoljeće, dok se nije našao patrijar, koji je svome narodu priskrbio alfabet književni jezik i literaturu. Bio je to Nerzesov sin i nasljednik u patrijaratu Sahak ili Izak. On nađe pomoćnika u svom prijatelju sv. Mezropu, najprije kraljevskom tajniku, a onda pustinjaku i svećeniku.

Mezrop je izumio alfabet, kojim se dosada služe Armenci, Georgijci i Albanci. Patrijar Sahak u zajednici s Mezropom osnuje po svoj Armeniji škole, gdje su se učile sve znanosti u armenskom jeziku. Njih dvojica stvoriše kolo svojih učenika, koji dolaze pod imenom »P r e v o d i o c i«. Ti učeni ljudi pretočiše u armenski jezik svu mudrost, koju su do onda posjedovale visoke katoličke škole u Rimu, Aleksandriji, Cezareji, Antiohiji i Carigradu. Oni stvoriše armenskom narodu z l a t n o d o b a znanosti. Oni postadoše svojoj crkvi luči, koje dosada svijetle, barem u onom dijelu armenske crkve, koji je u svezi s Rimom.

Sahak je sastavio knjigu Canona, sabranih jednim dijelom iz sabora do onda održanih, a drugim dijelom iz djela starih crkvenih otaca. Pisci slave rječitost Sahakovu i eleganciju njegova stila. U zajednici s Mezropom uredi armensku liturgiju, t. j. časoslov, himnarij, ritual, kalendar, misal i sve javne molitve, koje su se predajom očuvale od vremena Gregorija Prosvjetitelja. Sada je sve to armenskim pismom i klasičkim armenskim dialektom napisano i ostavljeno potomstvu. Radi toga je puk obojicu slavio kao anđele, koji su s neba sišli.¹⁹⁵ Od Mezropa potiču t. zv. pokornički himni, spjevani u 6 stopnom metru, te koji se pjevaju od prve nedjelje korizme sve do subote prije cvjetne nedjelje izuzev same nedjelje. Mezrop je naslijedio Sahaka na patrijarškoj stolici u Vagharšapatu, nu nadživio ga je samo 6 mjeseci.

¹⁹⁴ Sr. Msgr. Asg'ian: »I fondatori della letteratura armena al V. sec.« u radnji: »La S. Sede e la Nazione armena«, Bessarione, Roma 1899. V. str. 470.

¹⁹⁵ Sr. Gabr. Aveditskian: Lib. Eccles., Venezia 1868. str. 10.

Učenici ove dvojice armenskih učitelja, zvani »Prevodio ci«, učili su najprije pod nadzorom njihovim na naročnoj duhovnoj akademiji u Vagharšapatu, a onda su se razili po svoj Armeniji preuzimajući druge škole: u Paidagaranu, Goghtenu, Siunni-u, Sagakumu, Daširu, Aršaruni-u. Škola Sahaka i Mezropa davala je armenskomu narodu kroz 50 godina učenjake, svece, apostole i pisce, kojima se može dičiti kroz sva vremena.¹⁹⁶ To je zlatno doba armenske literature, i svete i profane. Najveći dio spada na prijevode grčkih i sirskih svetih otaca iz doba, kad je cijela crkva priznavala rimskog biskupa kao vrhovnog glavarara. Literatura obiluje kronikama i povjesnim djelima neprocjenive vrijednosti. Manje ima izvornih bogoslovskih djela.

2. Zlatno doba armenske književnosti.

Od armenskih otaca zlatne dobe napominjemo slijedeće:

1. Eznik iz Kolba, rodom iz sela Kolba (Koghba).¹⁹⁷ Dođe već zarana u doticaj s patrijarom Sahakom i učenim Mezropom, koji ga god. 425. poslaše na nauke Edessu, da prouči sirsku patristiku, pa da prevodi sirske oce na armenski jezik. Iz Edesse bi poslan u Carigrad, kamo dođoše i Koriun i Leondes, da predobiju cara Teodozija za pomoć protiv Perzijanaca. Vrijeme u Carigradu upotrijebi Eznik također za rad. Prevodio je grčke svete oce i kupio oko sebe znanja željne Armence, te ih učio novom književnom jeziku. Tu osta sve do efeškog sabora god. 431. Eznik donese spise efeškog sabora sa svoja dva druga Koriunom i Leondesom Sahaku i Mezropu. U domovini je Eznik radio na ispravljanju armenskog sv. Fisma prema jednom dobrom kodeksu, što ga je sam iz Carigrada donesao. Kasnije je postao biskupom u Bagrevandu, te je pribivao sinodi Aštišatu god. 449. Glavno Eznikovo djelo neprolazne vrijednosti za cijelu crkvu je »Confutatio sectarum« (Jeghz Aghandotz) u 4 knjige. Pod imenom »sekta« dolaze ne kršćanska krivovjerja, nego razne filozofske zablude poganske. Eznik pobija teoriju o vječnosti materije, perzijsku religiju,

¹⁹⁶ Sr. Msgr Asgian: »I Padri Traduttori« u radnji »La Sede e la Nazione armena«, Bessarione, Roma 1899. V. str. 474 ss.

¹⁹⁷ Sr. V. Himpel: »Eznik, Bischof von Bagrewand« u J. Hergenröther — Fr. Kaulen »Kichenlexikon«, Freiburg i. B. 1886. 4. str. 1163.

razne filozofske sisteme grčke i gnosticizam Marcionov. Eznik stoji kao apologet u velikoj slavi, jer je prvi i jedini u kršćanskoj drevnosti, koji je bez predšasnika ovako sistematski napisao jedno apologetsko djelo.¹⁹⁸

2. Moses iz Chorene, najslavniji armenski pisac 5. stoljeća, nećak sv. Mezropa po sestri, zvan »Grammaticus«. On je imao vrlo veliku naobrazbu. Iza sinode u Aštišatu poslaše ga Sahak i Mezrop na nauke, najprije u Rim, a onda u Atenu, Aleksandriju i Carigrad. Vrativši se iz inozemstva posta divno oruđe za vjerski i književni pokret mlade armenske crkve. Postao je biskupom u Bagrevandu. Mosesu iz Chorene pripisuju se tri velika djela: »Povijest Armenije«, »Geografija« i »Retorika«. Povijest Mosesova pisana je u patetskom stilu. Svrha mu je bila da proslavi poglavito tri plemićke armenske porodice kamsarjsku, manikunijsku i bagratunijsku. Prva knjiga i veći dio druge imade za podlogu epske priče armenskog i perzijskog naroda. Geografija je izvadak iz »Sveopće horografije« Aleksandrinca Pappos-a. Retorika, armenski »Petkh« (Chrie) rađena je na djelu »Progymnasmata« od Aphthonija i Theona. Armenski pisci pripisuju Mosesu prijevod djela Židova Philona, sv. Gregorija Nazijanškog i Gregorija Niškog, kronike Eusebijeve i biografije Aleksandra Velikoga.¹⁹⁹

Prema Msgru Asgianu spjevao je Moses mnoge crkvene himne neuporedive slatkoće, kojima se do danas služi armenska crkva. Njegovi su himni u cijeloj božićnoj oktavi, te kantici o Uskrsnuću Gospodnjem, koji se u 8 muzičkih tonova pjevaju od druge ferije uskrsne do Duhova. Njegove homilije za svetkovine Gospodnje i svetačke tako su krasne i tako slavne, da se dosada čitaju i u crkvama sjedinjenih i u crkvama nesjedinjenih Armenaca. U tim se homilijama priznaje primat nasljednika sv. Petra.²⁰⁰

(Nastavit će se)

¹⁹⁸ Djelo je u armenskom jeziku više puta štampano: u Smirni 1761, Mlecima 1826. Carigradu 1879. Francuski prijevod, makar i slabiji, izdao je Le Vaillant de Florival u Parizu 1853. Dobre njemačke prijevode izdaše J. M. Schmidt: Das Wardaper Eznik von Kolb Wider die Sekten, Wien 1900. i S. Weber: Ausgewählte Schriften der armenischen Kirchenväter, München 1927.

¹⁹⁹ Sr. Vetter: »Moses von Chorén« u J. Hergenröther — Fr. Kaulen: »Kirchenlexikon« Freiburg i. Br. 1893. 8. str. 1955—1963. Ovdje se obrađuje i pitanje o identitetu biskupa i pisca Mosesa iz Chorene 5. stoljeća i eventualno nešto kasnijeg Pseudo-Mosesa, pisca navedenih triju djela. Ako se i dopusti raznolikost ovih osoba, nije uzdrmana historička važnost samih djela.

²⁰⁰ Sr. Msgr Asgian, op. cit. str. 476.